

Jacqueline Evers-Vermeul, *The Development of Dutch Connectives, Change and acquisition as windows on form-function relations*. 282 p. Proefschrift Universiteit Utrecht, 2005. (= LOT Dissertation Series 110), € 29,88.

Jacqueline Evers-Vermeul vraagt zich in haar proefschrift af hoe zinsverbindende woordjes (connectieven) zich ontwikkelen. Onder zinsverbindende woordjes rekent ze niet alleen de nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden, maar ook bijwoorden. Daarbij heeft ze zowel naar de geschiedenis als naar de verwerving van het Nederlands gekeken. Ze gelooft dat er bij beide sprake zal zijn van een ‘venster’ op de verhouding tussen (grammaticale) vorm en (taalgebruiks) functie. Het proefschrift is opgesplitst in vier delen, vijftig pagina’s algemene inleiding, een honderd pagina’s over *want* en *omdat*, *dus* en *daarom* in de taalgeschiedenis van het Nederlands, en vervolgens 75 pagina’s over het verschijnen in de kindertaal van vooral *want* en de additieve connectieven *en*, *maar*, en *toen*. Tenslotte fungeert een kort hoofdstuk als conclusie. Ik zal hieronder eerst een paar van de vele aandachtspunten nagaan en daarna de algemene visie van het proefschrift heroverwegen.

1. Inleiding

Het inleidende deel (deel I) refereert aan Sanders et al. (1993) als uitgangspunt van het proefschrift. Het gaat Sanders et al., - en daarmee ook Evers-Vermeul -, eerder om inhoudelijke, pragmatische, en stilistische functie-karakteristieken van zinsverbindende woordjes dan om grammaticale vorm-distincties. Sanders gebruikt voor connectieven termen als: neutraal additief (*en*), nadrukkelijk temporeel (*toen*), nadrukkelijk redengevend (*omdat*, *want*, *daarom*, *dus*) en polaire waardering (*maar*, *toch*, *heus wel*, *ook al*). Temporeel, redengevend, polair worden daarbij gezien als een set kenmerken toevoegbaar aan het neutrale additief *en*. In plaats van verhalen over X-bar projecties en regeer- en koopverhoudingen volstaat de grammaticale karakteristiek met ‘vooropplaatsing’, ‘persoonsvorm laat’ en ‘bijwoord mediaal geplaatst’.

2. Diachronie

Het historisch onderzoek (deel II) is gebaseerd op de constructie van een corpus van 150 tekstfragmenten. Deze fragmenten zijn steekproefsgewijs geselecteerd uit drie periodes, de 13^e eeuw, 16^e eeuw en 20^e eeuw. Voor elke periode zijn de eerste 50 voorkomens van een connectief genomen. De representativiteit van de geselecteerde teksten wordt in bijlagen ondersteund met een statistische overweging. Die strekt ertoe dat de frequentie van werkwoordplaatsing of bijwoordelijk versus voegwoordelijk gebruik gewaardeerd kan worden als een historische verschuiving. Het werk van Verdam (‘Middelnederlandsch Handwoordenboek’, 1911), met zijn massale aantekeningen over zinsconnectieven, wordt nergens genoemd door Evers-Vermeul. Ik vermoed dat de promovenda hiermee bij haar promotoren weggekomen is, omdat de aantekeningen van Verdam, hoe uitvoerig ook, zich niet lenen voor het construeren van ontwikkelingscurves of staafdiagrammen en de selectie van de eerste 50 tekstfragmenten juist wél.

De diachronie van *want* en *omdat* (hoofdstukken 5 en 6) voert tot de best volgehouden poging om vorm en functie van connectieven met elkaar in verband te brengen. In het hedendaagse Nederlands onderscheiden de *want*-zin en de *omdat*-zin zich als nevenschikking en onderschikking blijkens de plaatsing van de persoonsvorm: aan het eind van het predikaat (V-laai) in de *omdat*-zin, en in tweede positie (V-second) in de *want*-zin. Bovendien kan de *want*-zin alleen in nageplaatste positie voorkomen, terwijl de *omdat*-zin ook in vooropgeplaatste en tussenliggende positie kan verschijnen.

De hedendaagse *want*-zin staat daarnaast een wisseling van illocuties (uitroep, vraag, bevel) toe, zie (1), terwijl een ondergeschikte zin dat niet toestaat.

- (1) a. *want* (uitroep) wat een mooi weer was het !
- b. *want* (vraag) was het wel mooi weer ?
- c. *want* (bevel) kijk maar eens naar het weer !

Verder kan de *omdat*-zin al dan niet onder het bereik (de skoop) van de negatie vallen, zie de ambiguïteit in (2)a. Zo'n ambiguïteit is bij het hedendaagse *want* uitgesloten, zie (2)b.

- (2) a. Niemand kwam omdat de zon scheen
- b. Niemand kwam, *want/en* wel omdat/aangezien de zon scheen.

Evers-Vermeul toont zich overigens niet al te geïnteresseerd in verdere grammaticale of lexicale variaties. Ze onderstreept eerder een pragmatisch onderscheid. Redengevend verband via *omdat* beroept zich op iets wat gewaardeerd wordt als een vanzelfsprekende relatie, terwijl het redengevend verband met *want* meer gezichtspunt van de spreker is. De *want*-zin in (3)b geeft veeleer een argument voor de bewering in de voorafgaande zin. Ze gebruikt voor dit onderscheid de termen 'content domein' en 'epistemisch domein' (Sweetser 1990).

- (3) a. We gingen in de tuin zitten, omdat de zon scheen
(oorzaak-gevolg relatie, content domein)
- b. De temperatuur zal waarschijnlijk stijgen, *want* de zon schijnt
(conclusie-argument relatie, epistemisch domein)

De twee soorten redengevend verband vind je in allerlei talen terug (Frans *car/parce que*, Engels *for/because*, Duits *denn/weil*) met toepassing van dezelfde structurele middelen (nevenschikking/onderschikking). Het is aannemelijk dat het Middelnederlands hetzelfde verschil tussen die twee functies, content versus epistemisch, gemaakt heeft. Maar in het Middelnederlands waren *want* en *omdat* grammaticaal minder verschillend dan in het hedendaags Nederlands. Zowel *omdat* als *want* pasten de V-second regel optioneel toe. De vraag die vervolgens gesteld kan worden is de volgende. Is V-laai in de historische teksten een indicatie dat de connectiefzin met *want* ook een (content) redengever kon zijn, in de mate die vergelijkbaar is met een *omdat*-zin in 20^e eeuw standaard Nederlands? En is omgekeerd V-second in de historische teksten een indicatie dat de *omdat*-zin ook een epistemische redengever kon zijn, vergelijkbaar met een *want*-zin in 20^e eeuw standaard Nederlands? Die tweede vraag, de functie van *omdat* met V-second, stelt Evers-Vermeul zich niet, omdat haar evidentiebasis kennelijk niet dergelijke zinnen opleverde (maar zie Verdam 1911).

Van de 100 *want*-zinnen uit de 13^e en 16^e eeuw, vertonen er 65 een ondubbelzinnige werkwoordplaatsing: 50 V-second en 15 V-laai (tabel 6.4, p.103). Binnen die groep tekent

zich af hoe de *want*-zin tendeert naar het 20^e eeuwse Nederlands waar de ambiguïteit van de *want*-zin helemaal verdwenen is met een strikte arbeidsverdeling tussen het onderschikkend *omdat* (content relatie) en het nevenschikkend *want* (gezichtspunt). Evers-Vermeul concludeert dat de verdwijning van V-laag in *want*-zinnen plaats heeft gevonden onder druk van het alternatief *omdat* dat hoofdzakelijk content relaties uitdrukte.

Voor het onderzoek naar de diachronische veranderingen van *dus* en *daarom* (hoofdstuk 7) beperk ik mij hier tot de veranderingen in betekenis die *dus* heeft ondergaan, en de manier waarop het hedendaagse *dus* meer of minder bekende conclusies introduceert. Dankzij haar methode van tekstselectie kan Evers-Vermeul de historische verschuivingen van *dus* in beeld brengen.

In de 13^e eeuw was *dus* nog overwegend een anafoor met twee anaforische betekenissen: *dus* = ‘als volgt’ (cataforisch, refererend aan wat volgt), en *dus* = ‘op die manier’ (refererend aan wat voorafgaat). Beide gebruiken zijn bewaard in het Modern Nederlandse *aldus*. In de 16^e eeuw wordt de functie van het anaforische *dus* uitgebreid met het gebruik als bijwoord van graad (‘dusdanig’) *dus deerlic*.

In de 20^e eeuw verdwijnt het anaforisch gebruik van *dus* helemaal (p. 116, figuur 7.1), en wordt *dus* overwegend redengevend connectief. Daarnaast verschijnt *dus* als ‘discourse markeerder’, een elementje dat gebruikt wordt om terug te grijpen naar informatie die gezien wordt als bekend/voorondersteld (p. 117, vb. (19)).

(4) Het ging erom wie het mooiste, het beste produkt maakte. Dat was ik **dus**.

In (4) drukt *dus* geen redengevende relatie uit, maar wordt het specifiek gebruikt om aan te geven dat de informatie (de spreker als gedoodverfde winnaar) al bekend is. Dergelijke discourse markeerders vermijden de zinsinitiële positie.

Het zinsverbindende (connectief) *dus* kan in het hedendaagse taalgebruik zowel zinsinitieel als zinsintern voorkomen. Het vooropgeplaatste *dus* kan met of zonder subjectinversie optreden, zie (5). Wanneer er geen inversie optreedt moet men wel denken aan een voegwoord-status, vergelijk het gebruik van *want*.

(5) Jij hebt de puzzel uit de kast gehaald, $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{dus} \text{ jij moet 'm er weer in doen.} \\ \mathbf{dus} \text{ moet jij 'm er weer in doen.} \end{array} \right.$

De verschillende posities van *dus* (zinsintern als discourse markeerder, zinsinitieel of zinsintern als redengevend woordje) zijn door Ariel (1999) gerelateerd aan de mate van ‘toegankelijkheid van relevante discourse-informatie’. Volgens Ariel (1999) geven connectieven in zinsinterne positie aan dat de relevante informatie al in de voorafgaande discourse toegankelijk was, zie (6)a. De zinsinitiële positie (6)b daarentegen is bedoeld om een nieuw licht op het verhaal te werpen.

(6) a. P. woonde in die laan, Hendriks kwam er **dus** langs (conclusie als oude koek)
 b. P. woonde in die laan, **dus** Hendriks kwam er langs (conclusie als nieuwe vondst)

In het Middelnederlands stond het connectief stevast in zinsinitiële positie. De verschuiving van het connectief *dus* naar zinsinterne positie is een ontwikkeling van de 20^e eeuw en evenzo het ontstaan van *dus* als discourse markeerder.

Evers-Vermeul heeft tellingen uitgevoerd om uit te maken of het zinsinitieële *dus* en het zinsinterne *dus* inderdaad de verschillende informatie-functie hadden die Ariel (1999) voorstelt. Het antwoord was ‘meestal wel’ (p. 124, tabel 7.7). Wat ik eigenlijk niet helemaal volg is hoe dat onafhankelijk beoordeeld kan worden en dan geteld. Wanneer de schrijver dat *dus* vooropplaatst dan geeft hij daarmee een nieuw perspectief, of de latere lezer (Ariel, Evers-Vermeul) dat nu een zouteloze wending vindt of niet. De intuïtieve beoordeling kan natuurlijk wel juist zijn, maar blijft wel louter een subjectieve indruk. Wat wel geconstateerd kan worden is of een bepaalde auteur dan wel een bepaalde periode een opvallende voorkeur gaat krijgen voor *dus* als zinsintern connectief. Daarvoor is de tekstselectie van Evers-Vermeul (de eerste 50 connectieven van een bepaald type) wél ondubbelzinnig geschikt.

3. Verwerving

Het taalverwervingsdeel (deel III) staat tamelijk los van het historische deel II. Dat kon ook moeilijk anders, want de connectieven waar het historische deel zich speciaal op richt komen pas laat in de kindertaal voor. De eenheid van de studie wordt daardoor enigszins benadeeld. Bij de kindertaal is er vooral gekeken naar de ‘additieve’ connectieven *en*, *maar*, *toen* en naar het redengevende *want*, waarschijnlijk omdat Sanders et al. (1993) over deze elementjes het een en ander te zeggen hadden.

Evers-Vermeul heeft de ontwikkeling van *en*, *maar*, *toen* en *want* bekeken bij 12 kinderen en zowel kwantitatieve als kwalitatieve methodes toegepast. Er is gekeken naar het eerste correcte gebruik (hoofdstuk 10), er worden groeicurves van de ontwikkeling gegeven (hoofdstuk 11). De groeicurves zijn gemaakt op basis van een statistische methode die de waarschijnlijkheid van voorkomen toont. Verder is het gebruik van de connectieven kwalitatief geanalyseerd (hoofdstukken 12, 13).

Prominent in dit deel van de studie (hoofdstukken 10 en 11) staat de notie ‘cumulatieve conceptuele complexiteit’ (Bloom et al. 1980). De cumulatieve conceptuele complexiteit die Evers-Vermeul verdedigt is gebaseerd op de vier cognitieve primitieven van Sanders et al. (1993). In de analyse van Sanders et al. is er een neutraal additief *en*. De betekenis van *maar*, *toen* en *want* volgt dan door toevoeging van één kenmerk: *maar* <+ negatief>, *toen* <+temporeel>, *want* <+redengevend>. Een stapeling van die distincties voorspelt dan een zeer late verwerving.

Het blijkt dat conceptuele complexiteit, zoals voorspeld door Evers-Vermeul (p. 194 (19)), inderdaad een rol speelt in de volgorde van verwerving voor 11 van de 12 kinderen. *En* is het minst complexe connectief. Het is ongespecificeerd voor negatief, redengevend en temporeel < α negatief, α redengevend, α temporeel>. Het wordt dan ook het eerst verworven, gevolgd door *maar* gebruikt als negatief additief connectief <+negatief, α redengevend, α temporeel>. De verwervingsvolgorde van *want* en *toen* blijkt afhankelijk van of *want* al of niet een temporele relatie markeert.

Kleine kinderen van net drie kunnen jaar nog geen samengestelde zinnen, bestaande uit twee proposities, vormen. Dergelijke zinnen zijn te complex zijn voor hun verwerkingscapaciteit (Brown & Hanlon 1970, Diessel 2004). Diessel (2004), die zich baseert op de verwerving van het Engels, stelt dat de eerste nevenschikte zinnen los van elkaar gebruikt worden, in aparte zinnestjes die kwa syntaxis en intonatie niet geïntegreerd zijn. Het verbindende woordje wordt daarom als discourse markeerder, eerder dan als connectief, gekarakteriseerd. De integratie van nevenschikte en ondergeschikte zinnen komt later.

Evers-Vermeul volgt dit betoog in hoofdstuk 12 en illustreert hoe kinderen steeds grotere en complexere eenheden kunnen verwerken. Overigens, wanneer een kleuter binnen de conversatie, maar wel in een aparte zin, een aanvulling plaatst van het type *toen ik nog baby was* (p. 225), dan lijkt mij dat een zeer goed geïntegreerd gebruik van grammaticale onderschikking. Dat blijkt ondubbelzinnig uit de zinsfinale werkwoordsplaatsing.

- (7) a. (Oh, heb je die van Rosie gekregen?) **Toen** we in Sloten waren. (Josse, 3;1.10)
b. (Waarom wil jij mij niet helpen?) **Omdat** ik niet zin heb. (Hein, 3;0.11)
c. Ik ben al in het ziekenhuis (ge)legen. **Toen** ik nog baby was. (Niek, 3;10.3)

De voorbeelden in (7) tonen dat onderschikking vroeg voorkomt in de Nederlandse kindergrammatica, rond het derde jaar. Niettemin, de complexiteit van *en*, *maar*, *toen*, en *want* blijkt ook in de verwervingsvolgorde.

4 ‘Verklarend interface’ of ‘arbitrair verband’?

Het model van het proefschrift heeft in eerste instantie iets aantrekkelijks. Er is een bepaald type constructie, bijvoorbeeld die voor redengevend verband (*want/omdat*, *dus/daarom*) en men gaat na hoe de varianten zich ontwikkelen in de taalgeschiedenis en in de taalverwerving. Het onderzoek kan vervolgens allerlei richtingen inslaan. De verwachting is dat die verschillende verkenningen elkaar ook gaan verhelderen. Om het beeld van Evers-Vermeul te gebruiken: het ene soort onderzoek zal een venster openen op het andere.

Door het lezen van het proefschrift ben ik eigenlijk tot een andere overtuiging gekomen. Er is wel eens een parallel tussen veranderingen van connectieven in de taalgeschiedenis en de taalverwerving, maar niet dwingend, meer incidenteel. Hetzelfde wil ik ook wel verdedigen voor de bijna heilige koe van vorm en functie. Jacqueline Evers-Vermeul somt in het laatste hoofdstuk (p. 254) zes punten op voor een interactie tussen vorm en functie. Met geen van die punten kan ik het oneens zijn, maar tegelijkertijd zijn er evengoed voorbeelden waar die hele correspondentie weer weg is. Voor de zinsinterne grammaticale vorm is er een belangrijk verschil tussen hoofdzinnen en bijzinnen en ook tussen voegwoorden en bijwoorden, maar pragmatisch, bijvoorbeeld voor de notie redengevend verband, gaan die vormen in elkaar over zonder dat dat voor het redengevend verband verschil hoeft uit te maken. Misschien hoeft er i.h.a. geen systematische samenhang te bestaan tussen het materiaal en de globale functie waarvoor het wordt gebruikt.

Dat lijkt wat vreemd, maar het is niet onbekend. In de beschouwingen van Chomsky zou taal enerzijds een ‘interface’ hebben met de cognitief/pragmatische interpretatie (LF interface) en anderszijds met fonetisch/fysieke interpretatie (PF interface). Bij het PF interface blijkt dat gesproken taal berust op/gebruik maakt van heel kleine botjes in het strottenhoofd en in het middenoor. De aanstuurbaarheid van die botjes vormt een klein wonder op zich en zonder die apparatuur geen gesproken taal. Dat wil niet zeggen dat het fonetisch systeem en het grammaticale systeem afbeeldingen van elkaar zijn op zo’n manier dat ze vensters op elkaar zouden openen. Dat hoeft in elk geval niet en, lijkt mij, het is ook niet zo. Wanneer de zinsgrammatica echt van de grond komt met woordsoorten, verbuigingen, woordgroepen, regeerverhoudingen, e.d., dan geeft de fonetiek daar geen ‘venster’ meer op. Dat kan ook voor het andere interface gelden. De cognitief/pragmatische kant van een gesprek of een discourse kan een notie als ‘nieuw topic’ of ‘redengevend verband’ gebruiken zonder dat de realisering

in de zinsgrammatica daarmee vastligt. Bij ‘interface’ moeten we misschien eerder denken aan het oordeel van De Saussure: het verband is arbitrair.

Om terug te keren tot de kindertaal, die zit helemaal vol met middelen om een zin in een situatiecontext te plaatsen. Kinderen van nog geen drie smijten met woordjes als {*ook, nou, eens, even, maar, toch*}, terwijl wij – vanuit de zinsgrammatica -, nauwelijk weten wat we daarmee aan moeten (zie Foolen 1993, Van der Wouden 2003, 2006). Kinderen hebben met drie jaar niet alleen een kerngrammatica onder de knie, maar ook een repertoire van cognitief pragmatische conversatievormen (Wittgenstein’s ‘language games’). Het woordje *en* is voor een peuter niet zozeer een ‘neutraal additief’, maar een claim op het voortzetten van zijn beurt als spreker of een protestmiddel om het onderwerp van een conversatie te veranderen {*: en mijn vader heeft een nieuwe auto*}. Daarmee is niets kwaads gezegd van de karakterisering ‘< α negatief, α redengevend, α temporeel>’ (p.194), maar als oriëntatie van een pragmatische analyse is dat niet het meest gelukkige perspectief. De vraag zou beter kunnen zijn - los van de zinsgrammatica -: wat is het verbale repertoire waarmee een drie- of vierjarige sprekersbeurten en wendingen in de conversatie tot stand brengt? De niveaus van analyse (zinsgrammatica versus situatiepragmatiek) hebben elkaar minder te vertellen dan de schrijfster aanneemt of waar kan maken. De vraagstellingen vallen daardoor wat beperkt en eenzijdig uit. Om een voorbeeld te geven, Evers-Vermeul sluit ‘incorrect’ gebruikte connectieven uit bij de analyse, zoals het volgende gebruik van *maar* (p. 199, voorbeeld (27)).

(8) moeder Loekie: Is de trompet op de slaapkamer?
zoontje Thomas: Ja, **maar** Loekie wil zoeken.

(Thomas 2;7.2)

Het lijkt me dat Thomas dat woordje *maar* als wending in de conversatie goed gebruikt. Hij maakt een contrast met een verzwegen [*ik heb de trompet niet*] *maar* [*jij,*] *Loekie wil* [*hem*] [*toch wel*] [*op gaan*] *zoeken*, [*hè?*]. Er ontbreekt weliswaar veel aan die zin vanuit een volwassen standpunt, toch lijkt me dat *maar* perfect geplaatst. Woordjes als *hè* (verstandhouding), *toch wel* (beleefde veronderstelling), resultaatief *op* met verplicht object *hem* en tijdsaspectueel *gaan*, kun je van een kind van (nog geen) drie nog niet standaard verwachten. Toch is het *ja*, gevolgd door *maar* voor het doel een cognitief erg goede, om niet te zeggen een indrukwekkende, verbaal manipulatieve reactie. Voor zinsverbindend materiaal in kindertaal heeft de studie niet zoveel opgeleverd.

De historische analyse van zinsverbindend materiaal m.b.v. geselecteerde datasets is het meest uitgebreide en, mijns inziens, het meest interessante deel van het proefschrift. Daar is toch een overwinning geboekt op een moeilijk deelproject en dat is een felicitatie meer dan waard.

Bibliografie

- Ariel, M. (1999) 'Mapping so-called "pragmatic" phenomena according to a "linguistic-extralinguistic" distinction; the case of propositions marked "accessible" ', in: M. Darnell, E. Moravesik, F. Newmeyer, M. Noonan & K. Wheatly *Functionalism and Formalism in Linguistics. Volume II: Case studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 11-38.
- Bloom, L., M. Lahey, L. Hood, K. Lifter & K. Fiess (1980) 'Complex sentences: acquisition of syntactic connectives and the semantic relations they encode', *Journal of Child Language* 7, 235-261.
- Brown, R. & C. Hanlon (1970) 'Derivational complexity and order of acquisition in child speech', in: J.R. Hayes (ed.) *Cognition and the Development of Language* New York: Wiley, 155-207.
- Diessel, H. (2004) *The Acquisition of Complex Sentences* Cambridge: Cambridge University Press.
- Foolen, A. (1993) *De Betekenis van Partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor 'maar'*. Proefschrift, Nijmegen.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1993) 'Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation', *Cognitive Linguistics* 4/2, 93-133.
- Sweetser, E.E. (1990) *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure* Cambridge: Cambridge University Press.
- Verdam, J. (1911) *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. Herdruk 1979-1983, Den Haag: Nijhoff.
- Wittgenstein, L. (1953/1975) *Philosophische Untersuchungen* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 3rd edition.
- Wouden, T. van der (2003) 'Particle research meets corpus linguistics. On the collocational behaviour of particles', in: T. van der Wouden, A. Foolen & P. van de Craen *Particles* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. Series: Belgian Journal of Linguistics 16.
- Wouden, T. van der (2006) 'Partikels: woordjes die het Nederlands markeren', in: N. van der Sijs, J. Stroop & F. Weerman (eds.), *Wat iedereen van het NEDERLANDS moet weten en waarom* Amsterdam: Bert Bakker, 119-129.